

I

ANTROPOLOGIJA I EVROPSKE INTEGRACIJE: PITANJE "EVROPSKOG IDENTITETA"

Antropološka interesovanja regionalno i tematski su do sedamdesetih godina XX veka mahom bila ograničena na udaljene, egzotične, jednostavnije ljudske zajednice, tj. na tzv. "primitivna društva" (posebno u Okeaniji, Africi, urođeničkoj Severnoj Americi), što je predstavljalo ekskluzivnu karakteristiku antropologije među drugim disciplinama (Rogers 1997). Za to vreme, Zapad su istraživali istoričari, sociolozi i drugi društveni naučnici. Postepeno prelaženje na evropski teren, doduše u početku proučavajući isključivo seoske zajednice (kao deo svoje ekspertize), polako je počelo da udaljava antropologe od egzotike nepoznatih zajednica, pa, kako je to formulisala Rodžers, antropološki poduhvat danas više ne podrazumeva toliko definisanje nepoznatog, već redefinisavanje dobro poznatog (Rogers 1997: 719). Ipak, pitanje je koliko se savremena Evropa, odn. EU može smatrati poznatim terenom i u političkom i u kulturnom smislu. I same evropske studije nalaze se u veoma zamršenom stanju, a nedostatak konkretnih evropskih kontura, višestruka promena granica Unije, kao i nemogućnost sastavljanja nekakve "konačne liste" identiteta koji su u igri pri razmatranjima ovog tipa samo dodatno doprinosi postojećoj teorijskoj (ali i praktičnoj) zbrci.

Evropska integracija je u najvećoj meri proučavana sa stovišta političkih nauka, mada je potpuno jasno da ona predstavlja višeslojan proces, u koji su uključeni ekonomski, društveni i

kulturni domeni (koji su često ovim redom predstavljeni sa stanovništva političke važnosti, tako da i epistemološki prioriteta njihovog proučavanja slede isti redosled, v. McDonald 2005: 4). Trivijalno je i spominjati međusobnu uslovljenost ovih (metaforičkih) domena "evropske realnosti", kao i neophodnost interdisciplinarnog pristupa za njihovo razumevanje. Smatram da, s obzirom na dosadašnja pitanja koja su antropolozi postavili i na koja su pokušali da daju odgovore, više nije potrebno da tražimo argumente koji bi naše bavljenje politikama EU učinili *prihvatljivim* za među-disciplinarni dijalog u okviru "studija EU", kao i za *pažnju* evropske političke elite, niti one kojima bi svoje kolege *ubeđivali* da tim pitanjima mogu slobodno da se bave. I pored toga što je ne karakteriše teorijska niti tematska ujednačenost, dosadašnja agenda antropologije Evrope sama za sebe govori da je Evropa, odn. EU relevantna tema za antropološku diskusiju već skoro pola veka, tako da ću u nastavku pokušati da istaknem ona pitanja koja su do sada otvarana u antropološkim diskusijama i analizama, a koja se bave proučavanjem kreiranja "evropskog identiteta" od strane evropskih vrhovnih institucija¹.

U antropološkim analizama evropskih pitanja, često se akcentat stavlja na reinterpetaciju teorija kolonijalizma, socijalizma i nacionalizma (Herzfeld 1997: 713), kao i na diskusije o hegemonističkim ideologijama u Evropi, kao što je kulturno utemeljena kritika liberalno-kapitalističke demokratije (Verdery 1997: 716; Verdery 1998). Dalje, razmatraju se pitanja stanja savremene nacionalne države, položaja manjina, masovnih migracija u Evropu (posebno iz bivših evropskih kolonija), pitanja retorike stvaranja unutrašnjih i spoljašnjih granica Evrope, kao i komentarisanje koncepata modernosti (koji je do sada izjedna-

---

¹ Vodeće institucije EU su Evropski parlament (EP), Evropska komisija (EK) i Savet EU. Za uvod u antropologiju evropskih institucija najbolje je poći od: Abélès (1992, 2000, 2004); Abélès et all. (1993).

čavan sa Evropom), liberalno-demokratske kulture, kasnog/razvijenog kapitalizma i nacije (Asad 1997: 719). Takođe, mnoge teme o kojima su druge discipline i društvene nauke razvile opsežne radove i čitave paradigme, do vremena kada se antropolozi nisu bavili evropskim pitanjima, sada spadaju u domen antropološkog interesovanja – političke i pravne institucije, ekonomski razvoj, sistemi mišljenja, tehnike objašnjenja, društvene klase, masovni mediji, kao i istorija svake od tih tema ponaosob (Rogers 1997: 718). Ovo je samo deo tema koje se smatraju relevantnim za antropološko promišljanje i analizu. Ipak, "kultura", kao i pitanja stvaranja "evropskog (kulturnog) identiteta", postale se ključne oblasti koje i stručnjaci iz oblasti evropskih studija rado prepuštaju antropolozima, posebno zato što antropološki načini razmišljanja nisu tako direktno definisani studijama Evrope i zato što su antropolozi u situaciji da referiraju na mnogo širi, višekulturni uporedni okvir (n.d. 719). Imajući u vidu kompleksnost i, možda, krucijalnost kulturnih pitanja u trenutnom stadijumu razvoja i funkcionisanja EU, potreba za antropološkim teorijskim razmatranjima i komentarima ovog domena "evropske stvarnosti" verovatno je veća nego ikada.

Iako antropološka literatura koja se primarno odnosi na identitetske politike EU i nije bila srazmerno obimna njenoj gore iskazanoj važnosti, iako su pitanja kulture i identiteta do skoro bila zanemarena u studijama EU uopšte, situacija se u poslednjoj deceniji značajno promenila i procesi "izgradnje Evrope"² i "evropeizacije"³ su zadobili značajnu naučnu pažnju. Inače, na-

---

² Fraza kojom se obično referira na jačanje institucija EU, kao i na proširenje njenog članstva (Bellier and Wilson 2000: 1).

³ Pojam koji je mnogo širi u odnosu na prethodni "izgradnje Evrope" i koji označava čak i značajniji proces koji podrazumeva ulogu evropske kulture u integraciji različitih evropskih zajednica i društava (n.d. 2000: 1).

kon objavljivanja Bartovog rada o etničkim grupama i granicama,⁴ antropološke diskusije o identitetu (do ranih 1990-ih) mogu biti podvedene pod debate o "etnicitetu" (Shore 1993: 782)⁵.

Iako je proučavanje zvaničnih dokumenata, programa i kampanja koji u svojim opisima sadrže reči "kultura" i "evropski identitet", kao i pravnih tekstova od strane antropologa još u povoju, izvesno je da je antropologija EU i evropske integracije uopšte, veoma živa, i to sa obe strane Atlantika (v. Bellier and Wilson 2000: 1-2). U radu ću izdvojiti neka od dosadašnjih pitanja (i odgovora) antropologa koje sam odabrala kao reprezentativne, i za koje se može reći da su postavili osnove za proučavanje datih tema u disciplini (npr. Shore 1993, 2000, 2006; McDonald 1996; Shore and Black 1992; Bellier and Wilson 2000 i dr.), a potom ću se na njihov rad nadovezati sopstvenim razmatranjima.

Problemi "identiteta" (etničkog, nacionalnog, evropskog) u Evropi postali su veoma komplikovani, naročito nakon raspada Sovjetskog Saveza, ujedinjenja Nemačke, okončanja Hladnog rata i drugih društvenih promena do kojih je došlo nakon 1989. godine (posebno sa pomeranjem migranata, radne snage i izbeglica širom Evrope) i postali su vodeća objedinjujuća tema društveno-humanističkih nauka s jedne, i tvoraca politika EU, s druge strane. Kako to direktno formuliše Šor, oni su postali i

---

Evropeizacija, kao strategija samopredstavljanja i kao instrument moći, prvenstveno predstavlja reorganizovanje teritorije i narodnosti, dva principa grupne identifikacije koja su oblikovala moderni evropski poredak (Borneman and Fowler 1997: 487).

⁴ F. Barth 1969. *Ethnic groups and boundaries: the social organization of cultural difference*. London: Allen & Unwin.

⁵ Na istom mestu Šor je ukratko predstavio neke zajedničke karakteristike literature koja se doticala pitanja identiteta (Shore 1993:782-783).

"glavni katalizator za ubrzavanje tempa evropske političke integracije" (Shore 1993: 780).

Evropska komisija od 1977. godine razvija "kulturnu politiku" koja potpomaže jačanje svesti naroda o evropskom kulturnom identitetu, i to uz punu podršku Parlamenta. Ova politika je dobila i formalno priznanje od državnih vrhova, tj. Vlade, na Štutgartskom i Milanskom Savetu 1983, odnosno 1985. godine (n.d.: 779).⁶ U te "kulturne politike" Šor ubraja različite projekte Komisije za povećanje svesti "Evropljana" o njihovom kulturnom (nacionalnom) identitetu (posebno projekat "People's Europe" razvijan 1980-ih), kao i isticanu kampanju "Za građansku Evropu" (n.d.: 783).

Kulturne politike EU su, takođe, vrlo jasno proklamovane i kroz evropske konstitucionalne Ugovore i Ustav, što se naročito odnosi na Ugovor iz Mاستrihta kroz koji je iznesen predlog za uspostavljanje *evropskog građanstva*, kojim su objavljene i nove pravne kompetencije institucija EU, među kojima su i one vezane za pitanja "evropske kulture" i "nasleđa" tj. "baštine". Ipak, Šor navodi da je konstruisanje "evropskog identiteta" među stvaraocima evropskih politikâ postalo presudno zbog toga što je uspešno sprovedena ekonomska, monetarna i pravna integracija evropskih zemalja zahtevala obezbeđivanje političkog legitimiteta, predstavljajući istovremeno i odgovor na novonastale okolnosti tzv. "demokratskog deficita", izazvanog integracijama na prethodno navedenim poljima (Shore 1993: 784; Shore and Abélès 2004: 10). Važnost koncepta "evropskog identiteta", kako je često isticano od strane evropskih federalista, jeste i u tome što se njime izražava protivljenje razornim nacionalizmima, pri čemu se posebno ističu posledice nacionalnih konfli-

---

⁶ Šor nudi hronologiju ugovora i deklaracija koje se direktno tiču definisanja kulturne osnove Evrope i nastojanja Komisije ka promovisanju evropske javne svesti (Shore 1993: 787-788).

kata do kojih je došlo u dva svetska rata (Shore 1993: 786-787). Zbog svega toga, identitet i kultura postali su politizovane kategorije u Evropi, i time je naučna i politička pažnja ka njima usmerena više nego ikada. Pažnja evropskog javnog diskursa prema konceptima evropske kulture i identiteta vremenom je menjala svoj intenzitet i oblik, ali ovi koncepti su, ipak, konstantno prisutni u diskursu evropskih politika.⁷

Razvijanje evropskih kulturnih politikâ zadaje mnoge probleme njenim kreatorima, i obojeno je mnogim kontradiktornostima kada je u pitanju način na koji se identitet i kultura uopšte poimaju, kao i kada su u pitanju praktične posledice njihovih primarnih nastojanja. Pre nego što je pokrenut projekat "People's Europe", činilo se da su federalistička nastojanja ka formiranju zajedničkog identiteta "Evropljana" imala jasan cilj: da ljudi promene svest o sebi, tj. o svom identitetu – od nacionalnog prema nadnacionalnom, evropskom (v. Shore 1993: 784). Čitava retorika integracije izgleda kao da je tada postala obuzeta brisanjem kulturnih barijera između nacionalnih država, nakon brisanja onih tržišnih, što potvrđuje i izjava Žana Monea: "Kada bismo imali priliku da počnemo od početka, počeli bismo od kulture" (navedeno u: Shore 1993: 785).

Program "People's Europe" bio je uspešan u nekim svojim nastojanjima: na primer, prihvaćen je predlog o zajedničkom evropskom pasošu, zastavi, himni, i ta evropska obeležja istrajala su do danas, a neke od ambicija ovog programa i dalje stoje u predloženom evropskom Ustavu (McDonald 2005: 4). Ipak, ishitrene i nedovoljno promišljene ideje o jedinstvenoj evropskoj kulturi ovaj program su osudile na neuspeh, jer, kako kaže McDonald – Evropa nikako nije jedinstvena u pogledu naroda, je-

---

⁷ Neke novije oblike identitetske politike EU i razlike u odnosu na one koje je Šor razmatrao u radu na koji ovde referiram (dakle one koje su bile aktuelne do 1993.), predstavicu u posebnom poglavlju.

zika ili kulture... i ona je već definisana u množini. Prostor je već podjednako ispunjen starim i novim nacionalizmima (n.d.: 4). No, na ovo pitanje ću se vratiti kasnije. Sada ću pokušati ukratko da predstavim koje probleme i kakva objašnjenja nude Šor i drugi autori koji su razmatrali dati "problem evropskog identiteta".

Ključni problem koji Šor u svom istraživanju uviđa jeste to što su za konstrukciju "nove Evrope" korišćene one čisto "kulturalne" i *benigne* (kurziv u originalu) odlike nacionalnog identiteta (što je element onoga što je u Ugovoru iz Mastrihta nazvano "cvetanje kultura"), a da, s druge strane, ona zahteva ukidanje suverene nacionalne države i identifikacije sa njom (Shore 1993: 787). Navodeći simbole kojima se u okviru kampanje "People's Europe" nastojalo ka buđenju osećaja evropskog identiteta, on uviđa da se tu radi o istim onim simbolima kojima su kreatori devetnaestovekovnih nacionalnih država težili (i uspeli) da iskonstruišu osećaj nacionalnog pripadništva (osećaj koji kasnije često mutira u onaj koji se podvodi pod pojam nacionalizma). Ovakav zaključak je postao opšte mesto u istraživanjima ranih evropskih "kulturnih politika" u tolikoj meri, da se mogao uzimati za polaznu tačku u komentaranju procesa evropske integracije. Ipak, čini se da taj zaključak više nije relevantan, niti aktuelan. Jedan od osnovnih razloga za to je sledeći: kreatorima evropskih kulturnih politika je odavno postalo jasno (verovatno već nakon projekta "People's Europe") da kreiranje nadnacionalnog identiteta u klimi "kulturalne iscepkanosti" u Evropi ima male izgleda za (skoriji) uspeh. Čak je i optimizam o političkom ujedinjenju vremenom oslabio (v. Abélès 2004). Resursi prošlosti (koji su eksploatisani u okviru prvih kulturnih inicijativa evropskih institucija) očigledno nisu bili dovoljni. No, to nije obeshrabilo kreatore evropskih kulturnih politikâ; zapravo, ove politike su kasnije samo dobile na kompleksnosti, tako što su svojstvima "evropejstva" pridodate nove dimenzije, koje su imale za cilj da "evropski gra-

đani" počnu da se okreću ka *zajedničkoj budućnosti* (n.d.). O kompleksnosti i problemima novih vizija (prvenstveno Evropske komisije) izgradnje evropskog identiteta biće kasnije reči, posebno u poglavlju o multikulturalizmu i nekim od aktuelnih "kulturnih politika" EU. Sada se valja ponovo vratiti na pitanja i zaključke gore pomenutih antropologa.

I sam Šor u radu na koji referiram⁸, zaključuje da je prerano govoriti o "evropskom identitetu" kako je zamišljen u razmatranim politikama (Shore, n.d.: 791-792). Sa njim se slaže i Abele (Abélès 2004) koji smatra da je osnovna prepreka ostvarivanju date zamisli u tome što Evropa pati od nedostatka simbola, koji bi doprineli da se osećaj zajedničkog pripadništva razvije među "Evropljanima", dodajući da taj nedostatak ide ruku pod ruku sa nedostatkom koherentnog skupa političkih koncepata među evropskim zvaničnicima. Šorov osnovni argument se, pak, sastoji u tome da je "evropski identitet" kroz zvanični diskurs EZ previše pojednostavljen i opredmećen koncept, što je protivno "činjenici" postojanja rivalskih i suprotstavljenih "evropskih identiteta" (v. n.d. 791). "Govoriti o 'tom evropskom identitetu', kao što se govorilo u deklaraciji potpisanoj od strane evropskih lidera 1973. godine, znači govoriti u prilog jednoj vrsti *okcidentalizma*, koji je problematičan isto koliko i *orijentalizam* koji je opisao Said (1978)" (n.d. 792). No, s obzirom na pad entuzijazma u ovakvim naporima (bar što se programa "People's Europe" tiče), i s obzirom na relativno slabu delotvornost "eurosimbola" među njihovim potencijalnim konzumentima ("Evropljanima"), strah od "okcidentalizma" ili, pak, neke vrste "euro-nacionalizma" deluje neosnovano. Na ovom mestu treba skrenuti pažnju na ono što je Šor samo usputno spomenuo, a to je činjenica da su zvaničnici Komi-

---

⁸ Ovaj rad predstavlja deo njegove kasnije objavljene, opširnije studije: Cris Shore 2000 *Building Europe: The cultural politics of European integration*. London and New York: Routledge.

sije i Parlamenta, koji su podržavali evropske kulturne politike, istovremeno tvrdili da one nemaju funkciju glorifikovanja evropske kulturne homogenosti, već upravo suprotno – njene heterogenosti! Ovakve, umnogome zbunjujuće izjave, imale su za posledicu razvijanje veoma problematične multikulturalne identitetske politike i njoj suprotstavljene kosmopolitske – što su problemi o kojima će biti više reči kasnije u radu.

Šor napominje da većina problema vezanih za izraz "evropski identitet" proističe i iz neodređenosti toga šta se zapravo podrazumeva pod problematičnim i kontekstualizovanim konceptom "Evrope" (Shore n.d.: 792). Ono što je interesantno, jeste to da se nemogućnost tačnog definisanja toga šta je to "Evropa" od strane evropskih zvaničnika često koristi kao prednost: kada im se upućuju kritike da su kroz svoje politike stvorili monolitan i fiksiran koncept identiteta, oni se pozivaju na "otvorene evropske ciljeve", i na politiku stalnog širenja. Kasnije ću pokazati da se slično ponašaju i pri upotrebi koncepta evropskog identiteta, kod koga se kao najplemenitija osobina (po potrebi) ističe heterogenost, ali i homogenost. Što se same definicije Evrope tiče, uprkos takvoj, može se reći, reverzibilnoj retorici zvaničnika institucija EU, Šor smatra da ona (definicija) implicitno postoji: "U svemu ovome je paradoksalno to da u diskursu Komisije i u njenim političkim dokumentima, *de facto*, postoji implicitna definicija "evropskog", iako se u Komisiji tvrdi da taj izraz nije zvanično definisan, pa ona u praksi tako pojačava fiksno i monolitno koncipiranje 'evropskog identiteta'" (n.d. 792).

Na osnovu sadržaja kategorije "evropskog kulturnog nasleđa"⁹, koju plasira Evropska komisija, Šor zaključuje da je ova kategorija zasnovana na onome što antropolozi nazivaju "esen-

---

⁹ Inače, "pravo na kulturno nasleđe" priznato je Konvencijom o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba iz 1945. (Paunović, Krivokapić i Krstić 2007: 282).

cijalističkim modelom identiteta" (n. d. 792), čemu u prilog govore i različiti drugi oblici evropskog šovinizma, elitizma, "evrocentričnog rasizma" (v. n. d. 792), kao i konstantna upotreba toliko problematizovanih koncepata u društvenim naukama uopšte – "nacije" i "zajednice". U antropologiji ozloglašena priča o proizvodnji Drugog predstavlja već obaveznu implikaciju esencijalizovanja identiteta, a mnogi istraživači su je još odavno dijagnostifikovali u kontekstu evropske samoreprezentacije (v. npr. Bornman and Fowler 1997). Uostalom, težnja ka jakoj unutrašnjoj solidarnosti može da probudi raznolik spektar osećanja – od osećanja identifikacije, preko tolerancije do indiferentnosti, ostrakizma i nasilja (Dijkstra, et al. 2001: 56). Ipak, pojmovi "evropska kultura" i "evropsko nasleđe" i dalje se neometano provlače kroz zvanična dokumenta EU.

Šor je rasvetlio mnoga mesta kritike kada je kulturna politika evropskih institucija u pitanju, a među njima je i problem centralizacije moći evropskih institucija na uštrb državnih ingerencija (Shore, n.d.: 794). Takva vrsta koncentracije Mošu upućuje na opasnost od provociranja uznemirenosti i ranjivosti periferija, koji se kasnije manifestuju u lokalnim oblicima šovinizma i ksenofobije (n. d. 795). Međutim, ni jedna vrsta orkestriranja kulturnih identiteta, bilo da se ono sprovodi iz lokalnog, državnog ili nadržavnog centra (iz antropološke perspektive) nije plauzibilna, pa zato problem centralizacije moći od strane evropskih institucija ovde neću detaljnije komentarisati. Uprkos "dobronamernosti" ovog kulturnog poduhvata Komisije, kojoj je osnovni cilj razvijanje humanog osećanja zajedništva među svim "Evropljanima", on proizvedene su i mnoge kontraindikacije, a može se reći da se u mnogim aspektima evropska integracija zahvaljujući njemu pretvorila u proces dezintegracije (tu pre svega mislim na ponovno oživljavanja nacionalističkih i separatističkih pokreta u Evropi, kako onih manjinskih, na "rubo-

vima" Evrope, tako i onih koji se javljaju u nekim od velikih evropskih nacija).

Iako ciljevi EU ka integraciji i ujedinjavanju deluju očigledno i neupitno, na osnovu antropoloških, ali i drugih istraživanja, postalo je jasno da su dati ciljevi veoma problematični. Štaviše, izgleda kao da su i sami kreatori evropskih politika izgubili tačan pojam o tome šta im je cilj. Često se može pročitati u antropološkim radovima da je jedna od osnovnih karakteristika EU njena politička i idejna neodređenost (npr. Abélès 2004).

Pored toga što je nedefinisan entitet u političkom smislu, retorika njenih zvaničnika je krajnje neodređena, a to se naročito odnosi na oblast kulturnih politika. Deo onoga što smatram važnim za antropološko razmatranje, a u vezi sa savremenim politikama koje izvire iz institucija EU, jeste i konstitucionalizacija "evropskog građanstva". Pitanje građanstva u EU je neodvojivo od pitanja "identiteta", i zato, iako se možda smatra domenom pravne teorije i filozofije, ono je sasvim legitimno antropološko pitanje (v. Nic Craith 2004; Neveu 2005). Jedna od početnih pretpostavki u ovom radu mi je ta da koncept građanstva, iako predstavlja jednu od osnova političke legitimnosti EU, služi i kao lepak za idejno približavanje međusobno otuđenog stanovništva država članica (cf. Vajler 2002: 373). I u analizi same evropske identitetske politike polazim od toga da su njeno osmišljavanje, promovisanje i sprovođenje u najvećoj meri podstaknuti, pored ostalog, potrebom za legitimizacijom EU kao, pre svega, političkog sistema u kome stvaranje "evropskog naroda" predstavlja uslov takve legitimizacije; u suprotnom – EU bi i dalje bila percipirana kao fundamentalno nedemokratski sistem (Shore and Abélès, 2004: 10). Upravo zato što koncept građanina i identiteta smatram neraskidivo povezanim (ne samo u kontekstu Evrope), smatram da je neophodno usmeriti antropološku pažnju na procese njihove pravne legitimizacije i naturalizacije putem konstitucionalizacije.